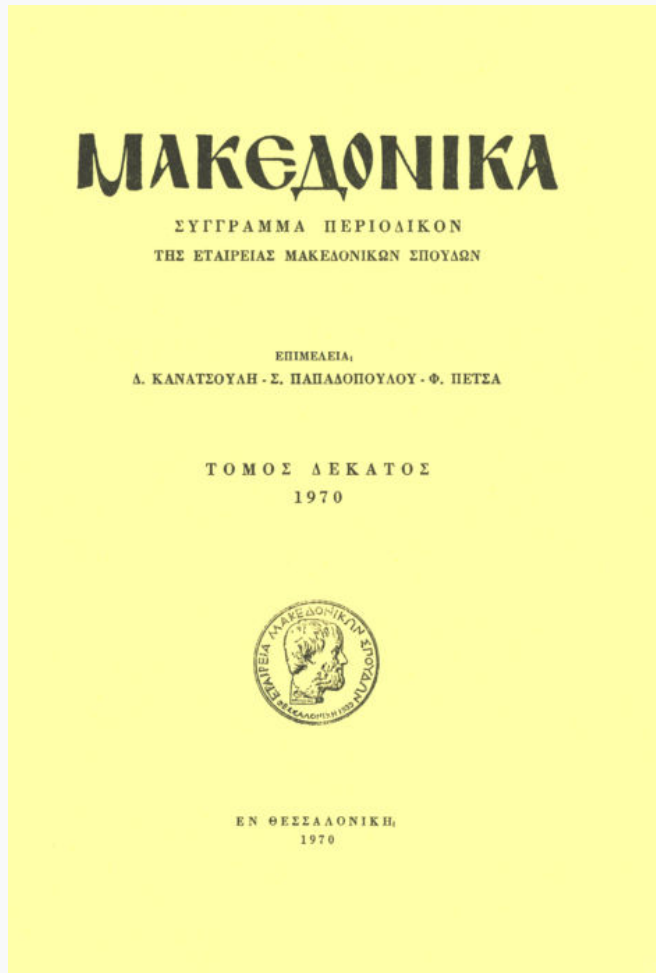

Μακεδονικά

Τόμ. 10, Αρ. 1 (1970)

Jean Charbonneaux-Roland Martin-François Villard, Grèce Hellénistique (330-50 avant J. C.), L'univers des formes

Φώτιος Μ. Πέτσας

doi: [10.12681/makedonika.816](https://doi.org/10.12681/makedonika.816)

Copyright © 2015, Φώτιος Μ. Πέτσας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πέτσας Φ. Μ. (2015). Jean Charbonneaux-Roland Martin-François Villard, Grèce Hellénistique (330-50 avant J. C.), L'univers des formes. *Μακεδονικά*, 10(1), 329–332. <https://doi.org/10.12681/makedonika.816>

λευταία ενότητα του κεφαλαίου — θα ενδιέφερε τόν κάθε παιδαγωγό. Μέσα σέ δεκαεπτά σελίδες (σ. 76-92) βρίσκει κανείς, με κάθε λεπτομέρεια, όλους τούς κανονισμούς, πού διέπουν τὸ ὁμαδικὸ παιδικὸ παιχνίδι. Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὴν Κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ τὸ Λαϊκὸ δίκαιο (σ. 92-101).

Τὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου μέρους (σ. 102-195) περιλαμβάνει τὴν «Πνευματικὴ ζωὴ». Ἀρχίζει μὲ τὴ «Λαϊκὴ λατρεία»: ἀναφέρονται οἱ γιορτῆς καὶ οἱ Ἅγιοι μὲ τὴ σειρά τοῦ Ἑορτολογίου, μὲ ἓνα πλῆθος λαϊκῶν ἠθίμων, συνηθειῶν, σχετικῶν τραγουδιῶν, εὐχῶν κ.λ. Τὸ θέμα τῆς Λαϊκῆς λατρείας τελειώνει μὲ τὰ «Ἀγροτικὰ ἔθιμα». Ἀκολουθοῦν 93 δημοτικὰ τραγοῦδια καταγραμμένα σύμφωνα μὲ τὸν καθιερωμένο τρόπο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἀναφέρονται ἔπειτα τὰ μουσικὰ λαϊκὰ ὄργανα τῆς Ἐπανομῆς, οἱ παροιμίες, τὰ τοπωνύμια καὶ τὸ γλωσσάρι.

Ὁ τόμος αὐτὸς τῶν «Χρονικῶν τῆς Χαλκιδικῆς» μὲ τὸ ἀξιόλογο περιεχόμενον τοῦ καὶ τὴν ἄρτια ἐκτόπωση τοῦ εἶναι μιὰ θετικὴ προσφορά τοῦ συγγρ. πρὸς τὴ γενέτειρα Ἐπανομὴ καὶ γενικότερα πρὸς τὴ λαογραφία τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τῆς Μακεδονίας. Τιμὰ καὶ τὸν ἴδιο, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἐταιρεία τῆς Χαλκιδικῆς, ἡ ὁποία μὲ τὰ γλίσχρα οἰκονομικὰ τῆς ἀνέλαβε νὰ τυπώσῃ τὸ ἔργο. Ἄν κανεὶς ἀναλογισθῇ τὴν παντελεῖ ἔλλειψη οἰκονομικῶν πόρων τῆς Ἐταιρείας, τότε θὰ ἀντιληφθῇ τὸ πνεῦμα τῆς θυσίας τῶν μελῶν πού ἀπαρτίζουν τὸ συμβούλιό της καὶ τὸν ἀγῶνα τοὺς νὰ κρατήσουν στὴ ζωὴ τὸ πολῦτιμο περιοδικό, πού καὶ στὴν ἐπιστήμη καὶ στὸ Ἔθνος προσφέρει. Ἀξίζει κάθε ἔπαινος στὰ μέλη ἐκεῖνα τῆς Ἐταιρείας, πού καταβάλλουν κάθε προσπάθεια, ὥστε νὰ συνεχισθῇ τὸ κοινωνικό, ἐπιστημονικό καὶ ἔθνικό ἔργο της.

N. A. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

Jean Charbonneau-Roland Martin-François Villard, Grèce Hellénistique (330-50 avant J. C.), L'Univers des Formes, ἐκδ. Gallimard, Paris 1970, σελ. X+432.

Ἡ ἀρίθμηση τῶν σελίδων περιλαμβάνει ὄλα: frontispiece καὶ 421 εἰκόνες, ἡ ἐντὸς κειμένου ἀσπρόμαυρες καὶ ἐγχρωμες, μερικὲς ἀναδιπλούμενες, ἡ ἐκτὸς κειμένου συμπληρωματικούς πίνακες μὲ εἰκόνες (σ. 343-348), μὲ σχέδια κατοψῶν, τομῶν καὶ ἀναπαραστάσεων, χάρτες κ.λ. (σ. 349-362), ὄλα μὲ συνεχῆ ἀρίθμηση εἰκόνων ἀπὸ 1-421. Περιλαμβάνει ἐπίσης χρονολογικὸ πίνακα (σ. 363-368), βιβλιογραφία (σ. 369-382), κατάλογο εἰκόνων μὲ σχετικὲς πληροφορίες (σ. 383-400), λεξιλόγιο ἐρμηνευτικὸ (σ. 401-422) κ.λ.

Τὸ ὠραιότατο βιβλίον εἶναι ὁ 18ος τόμος στὴ σειρά «L'Univers des Formes», πού διευθύνουν ὁ André Malraux καὶ ὁ André Parrot, ὁ ὁποῖος ἀπευθύνει πρῶτοσέλιδο χαιρετισμὸ (σ. VII) στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς τρεῖς συγγραφεῖς, τὸν Jean Charbonneau, πού πῆθανε τὸ 1969. Ἐξηγεῖ ὅτι ἀπὸ τίς σημειώσεις τοῦ Charbonneau καὶ μὲ τίς εἰκόνες, πού εἶχε διαλέξει ὁ ἴδιος, συγκρότησε τὸ κείμενον τοῦ μέρους τοῦ ὁ Jean Mercadé. Τὸ ὄνομα τοῦ Charbonneau ὡστόσο μπαίνει πρῶτο στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου «comme un dernier et solennel adieu», «σάν τελευταῖος, ἐπίσημος ἀποχαιρετισμός». Ὁ Charbonneau δὲν εἶχε μόνον τὸ σεβασμὸ καὶ τὴν ἀνεξάντλητη γνῶση τῶν προβλημάτων, ἀλλ' εἶχε ἀκόμα «αἰσθαντικότητα, πού τοῦ ἐπέτρεπε νὰ φθάνη πάντοτε στὸ βάθος τῶν πραγμάτων, ὡς τὴν ψυχὴ τῆς Ἑλλάδος, τῆς ὁποίας ἦταν μέτοχος», «jusqu'à l'âme de l'Hellade dont il était participant».

Ἀκολουθεῖ δύο σελίδων πρόλογος τοῦ Roland Martin (σ. IX-X). Ὁ ἴδιος γράφει καὶ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τρία κύρια μέρη τοῦ βιβλίου, γιὰ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ (σ. 3-94). Τὸ δεῦ-

τερο μέρος, για τη Ζωγραφική, γράφει ο François Villard (σ. 95-198), ενώ το τρίτο, για τη Γλυπτική (σ. 199-336), φέρει, όπως είπαμε, την υπογραφή του Jean Charbonneau, με την προσθήκη: «texte établi et adapté par Jean Marcadé».

‘Ακολουθεί τρισέλιδος επίλογος του Roland Martin (σ. 337-339). Σ’ ένα τέταρτο μέρος μεθοδικά, με το γενικό τίτλο Documentation Générale, δίνονται: α) Τέσσερες ακόμη πίνακες με εικόνες εκτός κειμένου άσπρόμαυρες (σ. 345-348), β) αρχιτεκτονικά σχέδια κατόψεων, τομών και αναπαραστάσεων (σ. 351-362), γ) ένας τετρασέλιδος πίνακας χρονολογικός («συγχρονιστικός») με έξι στήλες: το έτος, τα ιστορικά γεγονότα, τα σύγχρονα καλλιτεχνήματα στη στεριανή Ελλάδα με την Αθήνα (και τη Μακεδονία) μαζί, έπειτα στη «δυτική Ελλάδα» (Σικελία, Ιταλία κ.λ.) και τέλος στην Αφρική και την Ανατολή (σ. 364-367), δ) συντομογραφίες και βιβλιογραφία κατά κεφάλαιο του βιβλίου και κατά τόπους (σ. 370-380) με πίνακα συγγραφέων (σ. 380-381), ε) κατάλογος εικόνων με τις σχετικές πληροφορίες (σ. 383-400), στ) πίνακας λεξιλογικός (σ. 403-422), και ζ) χάρτες, ένας του ελληνιστικού κόσμου άναδιπλούμενος και άλλος με λεπτομέρεια, μόνο την Ελλάδα και τη Μ. Ασία (σ. 424 κ.έ.).

Συνοπτικά, τα περιεχόμενα του βιβλίου είν’ αυτά.

Δέν θ’ άναφερθούμε στο σύνολο. Είναι ένα καλό βιβλίο, όπως όλα της σειράς. Κείμενο, εικονογράφηση και συμπληρώματα το κάμουν χρησιμώτατο.

Στά «Μακεδονικά» θά χαιρετίσουμε κυρίως το γεγονός ότι η μητρόπολις του Έλληνισμού, ή Μακεδονία, παίρνει επί τέλους σιγά-σιγά τη θέση, που της ταιριάζει στα συγγράμματα για την ελληνιστική τέχνη. Στο νέο βιβλίο δέν μνημονεύονται μόνον τα όνόματα των βασιλέων της Μακεδονίας, όπως συνέβαινε ως τώρα. Αντιπροσωπεύονται με πρώτης τάξεως έργα τέχνης ή Πέλλα κυρίως και ή Μιέζα (Λευκάδια), αλλά και ή Βέρροια, ενώ το άνάκτορο της Βεργίνας, ό κρατήρας από το Δερβένι, ό «τάφος του Λαγκαδά» και άλλα εύρήματα μακεδονικά δημιουργούν την έντύπωση ότι στους αρχαιολόγους όλου του κόσμου επί τέλους εδραιώνεται ή ιδέα ότι ή Μακεδονία άποτελεί σπουδαίο μέρος του συνόλου, που λέγεται Ελλάδα και Έλληνισμός.

‘Η Πέλλα πρώτα και ή Μακεδονία γενικά έρχονται στο νοϋ του R. Martin στην Είσαγωγή άκόμα του πρώτου μέρους, για την Αρχιτεκτονική, όπου (σ. 4) θέλει νά τονίση πώς οι νέες συνθήκες, «ή υπαρξη μιάς αλλής και ή δημιουργία μιάς τάξεως άνωτέρων αξιωματούχων» στη Μακεδονία και άλλου, προκάλεσαν την άνάπτυξη και την εξάπλωση άνακτορικής άρχιτεκτονικής και έφεραν «les riches demeures de Pella», «τις πλούσιες οίκιες της Πέλλας». Εικονίζονται θαυμάσια σε όλοσέλιδες εικόνες (εικ. 58 και 59), όπου (σ. 62 και 64) διατυπώνονται αξιόλογες παρατηρήσεις: Οί πρόσφατες άνασκαφές της μακεδονικής πρωτεύουσας έπλουτίσαν, λέει, τίς γνώσεις μας για την άρχιτεκτονική της οίκιας. Στο γενικό πλάνο του σπιτιού το βάρος πέφτει άκόμα στην περίστυλη αλλη, αλλά παίρνουν μεγαλοπρέπεια οι έπίσημες αιθουσες και οι έσωτερικοί χώροι με τίς κιονοστοιχίες και τίς πεσοστοιχίες, με τα ώραία και ποικίλα ψηφιδωτά. Τα δάπεδα, τα στρωμένα με χαλίκια, άπλωμένα σαν τάπητες, σε κανένα άλλο τόπο δέν είναι τόσο καλά προσαρμωμένα στο άρχιτεκτονικό τους περιβάλλον. Από τα άριστουργηματικά ψηφιδωτά με παραστάσεις οι σκηνές του κυνηγιού είναι, λέει, έμπνευσμένες από την καθημερινή ζωή των άρχόντων. Και τονίζεται ή σημασία του κονιάματος: ή Μακεδονία πρέπει νά ήταν ένα από τα σπουδαιότερα κέντρα, άπ’ όπου άπλώθηκε το ζωγραφιστό κονίαμα της ελληνιστικής άρχιτεκτονικής. Έτσι, ή Μακεδονία έδωσε τεχνίτες, υλικά, ιδέες με διαφόρους τρόπους, όπως π.χ. με τη στοά του Αντιγόνου και τη στοά του Φιλίππου στη Δήλο, που, με την ευνοια των Μακεδόνων, έγινε κέντρο παγκόσμιας άκτινοβολίας.

Λοιπόν, άνακαλύπτουμε για πρώτη φορά, μετά το 1957, πώς ή Μακεδονία δέν πήρε μονάχα, αλλά και έδωσε.

Οι ψηφιδωτές παραστάσεις της Πέλλας παίρνουν τη θέση τους στο δεύτερο μέρος, για τη Ζωγραφική. Οί σελίδες οί αφιερωμένες στά λίγα πρωτότυπα έργα ζωγραφικής και στά ψηφιδωτά, πού μέ τώ σώθηκαν άπό τήν αρχαιότητα, άρχίζου μέ τά ψηφιδωτά τής Πέλλας (σ. 103 κ.έ.). Εικονίζονται σέ ώραιότερες, άλλ' όχι έγχρωμες εικόνες μέ πλάτος σελίδος ή όλοσελίδες: ή άρπαγή τής Έλένης (εικ. 95), ό Διόνυσος μέ τόν πάνθηρα (εικ. 97), ό Άλέξανδρος και ό Κράτερος άπό τό κυνήγι τού λιονταριού (εικ. 105-106), λεπτομέρεια άπό τό ψηφιδωτό τού Γνώσης και τό σύνολο (εικ. 107-108). Ένδιαφέρουσες παρατηρήσεις γίνονται άπό τόν François Villard:

Στό ψηφιδωτό τής άρπαγής τής Έλένης παραδοσιακά στοιχεία είναι ή άνάπτυξη τής συνθέσεως σέ μιá ζώνη, οί μορφές σέ τρία τέταρτα, άλλά όλες στό ίδιο πλάνο, πού παριστάνεται μέ τό βραχώδες έδαφος. Τά άνοιχτά χρώματα τών μορφών στό σκοπό βάθος θυμίζου τή μονοχρωμία τού έρυθρόμορφου ρυθμού. Και στό ψηφιδωτό τού Διονύσου έχου μέ τά ίδια. Και μόνο τό μανιεριστικό θέμα τού φέρνει στό νού τήν έλληνιστική έποχή. Τά σκούρα περιγράμματα παραβάλλονται μέ όμοια, σέ ζωγραφιά άπό τάφο τής Άλεξάνδρειας, και μέ τίς βαθείες σκιές στις μετόπες τού τάφου τών Λευκαδιών (και στις κρaboύρες τού Andrea Mantegna) και φέρουν στό νού τού F. Villard τεχνοτροπία τού Άπελλιή.

Άλλά παρουσιάζονται και νεωτερικά στοιχεία, χαρακτηριστικά τής εισόδου τής έλληνιστικής έποχής: τά άγωνιώδη πρόσωπα, τά σώματα μέ τούς τονισμένους μυς, ή κίνηση πού παρατηρείται άκόμα και στό κυνήγι τού λιονταριού κ.λ. Ίδιαίτερα τονίζονται οί άρετές και τά νεωτερικά χαρακτηριστικά τού ψηφιδωτού τού Γνώσης, πού «είναι χωρίς άμφιβολία μιá άπό τίς πιό άμυεσες άπηγήσεις τής μεγάλης έλληνικής ζωγραφικής τού τέλους τού 4ου αι. π.Χ.». Ό χώρος κατακτήθηκε άπό τίς μορφές, άλλά τό φυσικό περιβάλλον άκόμα δέν ύπάρχει.

Μετά τήν Πέλλα, ό Τάφος τών Λευκαδιών είναι ό σπουδαιότερος αντιπρόσωπος τής μακεδονικής άρχιτεκτονικής και ζωγραφικής στό νέο βιβλίο. Η πρόσοψη, παρμένη άπό τόν έγχρωμο πίνακα τής τελικής δημοσιεύσεως τού τάφου¹, δίνεται σέ όχι έγχρωμη, άλλά καθαρή εικόνα μέ πλάτος σελίδος (εικ. 53). Ό λόγος είναι για τή μνημειακή άρχιτεκτονική τών τάφων τής μεταβατικής περιόδου άπό τούς κλασσικούς στους έλληνιστικούς χρόνους. «La façade de la tombe de Levcadia est des plus complètes et des mieux composées» (σ. 56). Έδω άναφέρονται και οί τάφοι «τού Λαγκαδά» και «τής Παλατίτσας». Και παρατηρείται: Έτσι δόθηκε ή πρώτη ώθηση σέ μιá δημιουργία, πού θά μεταμορφώσει τίς άρχιτεκτονικές συνθέσεις τής έλληνιστικής έποχής: ή μνημειακή πρόσοψη και οί κολλητοί στόν τοίχο ρυθμοί, πού διαρθρώνονται στό έξωτερικό ένός κτηρίου χωρίς όργανική σχέση μέ τήν κατασκευή και τό πλάνο τής². Άπό δώ ξεκινούν: πρόπλα, πύλες πόλεων, στρατιωτικά κτήρια, κατασκευές τού θεάτρου, προσόψεις νυμφαίων κ.λ.

Στό δεύτερο μέρος, τής Ζωγραφικής, γίνεται άναφορά στις κενταυρομαχίες τών μετοπών τού τάφου (σ. 105) και εικονίζεται άσπρόμαυρη ή άπό τ' άριστερά δεύτερη (εικ. 98), παρμένη άπό τόν έγχρωμο πίνακα τής δημοσιεύσεως τού τάφου³. Στο τέταρτο μέρος τού βιβλίου τέλος δίνονται τά σχέδια τής τομής κατά μήκος τών θαλάμων και τής κατώφσεως τού διθαλάμου τάφου (εικ. 396-397)⁴.

Έκτός άπό τής Πέλλας τά κτήρια και τά ψηφιδωτά, άπό τούς τάφους τών Λευκαδιών, τού Λαγκαδά και τής Παλατίτσας και άπό τό άνάκτορο, πού περιγράφεται (σ. 92) και δίνε-

1. Φ. Μ. Πέτσα, Ό Τάφος τών Λευκαδιών, Άθήναι 1966, πίν. Α'.

2. Πρβλ. Φ. Μ. Πέτσα ν, έ.ά., σ. 94 κ.έ.

3. Φ. Μ. Πέτσα, έ.ά., πίν. Δ'.

4. Φ. Μ. Πέτσα, έ.ά., σ. 24, εικ. 1, και σ. 26, εικ. 3.

ται η κάτωψη του (εικ. 398), η Βέροια έχει ένα λόγο στο «Grèce Hellénistique» με τη λουόμενη κόρη της, την ταξιδεμένη στο Μόναχο (εικ. 252) και η Λητή (το Δερβένι) με τον κρατήρα, του οποίου δίνεται η εγγραφή, ολοσέλιδη εικόνα, η ωραιότερη ίσως δημοσιευμένη εικόνα του κρατήρος (εικ. 236). Και η Θάσος βέβαια αναφέρεται (σ. 243, εικ. 262), αλλά φεύγουμε πιά από τη μητροπολιτική Μακεδονία.

Στη Βιβλιογραφία (σ. 371-380), ανάμεσα σε 388 βιβλία και μελέτες, στα όποια παραπέμπουν οι συγγραφείς δεν αναγνώστη, λίγα είναι τα ελληνικά δημοσιεύματα, μόνον 6-7, κι απ' αυτά τα πιά πολλά ξενόγλωσσα. Για τους μακεδονικούς τόπους γίνεται παραπομπή μόνον στη δημοσίευση του Τάφου των Λευκαδίων και για τα ψηφιδωτά της Πέλλας στην ανακοίνωσή μου στο Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο Έλληνορωμαϊκού Ψηφιδωτού, το 1963, στο Παρίσι¹. Μπορούσε να είναι περισσότερα ονόματα και κείμενα ελληνικά. 'Αλλά: Graeca sunt, non leguntur.

Δεν έχει και λάθη το βιβλίο; Και βέβαια έχει. Ποιό βιβλίο δεν έχει λάθη! Να σημειώσω μερικά, ίσως χρησιμεύσει σε δεύτερη έκδοση ή μετάφραση του βιβλίου:

Ο κρατήρας από το Δερβένι δεν είναι «bronze d'oré» (σ. 393). Έδω δικαιολογείται το λάθος από τις πρώτες λανθασμένες ανακοινώσεις του εύρηματος². Ποιά δικαιολογία όμως υπάρχει για το λάθος στην περιγραφή της προσόψεως του τάφου των Λευκαδίων, όπου το άετωμα είναι «sans décor»; Μισό κεφάλαιο έχει γραφή, έστω δύο σελίδες, για το «γλυπτό διάκοσμο του άετώματος» με σχέδια κ.λ.³ Και τα περιγράμματα μορφών σε μερικά ψηφιδωτά της Πέλλας δεν είναι «de bronze» (σ. 109), είναι από μολύβι. Διορθώνοντας όμοιο λάθος του δ. C. M. Robertson παρατήρησε: «Since bronze would need to have been cast first in the required forms, its use for contours would imply a very precise cartoon to be rigidly followed by the floor-layer, while the malleable lead gives no such definite indication»⁴. Στο συγχρονιστικό πίνακα των χρονολογιών επίσης συγχέονται κάπως τα πράγματα από την προσπάθεια να μπουν σε καθωρισμένη χρονολογική σειρά τα μνημεία: περί το 305 π.Χ. το ψηφιδωτό του Γνώσης, αλλά περί το 285 τα «μεγάλα σπίτια της Πέλλας», περί το 280 το άνακτορο της Παλατίτσας, περί το 275 οι μακεδονικοί τάφοι γενικώς και με τ' όνομά του ο Τάφος των Λευκαδίων. 'Αλλ' αυτά δεν συμφωνούν ούτε με το κείμενο. Και πώς είναι δυνατόν να έγινε το ψηφιδωτό (του Γνώσης) 20 χρόνια πριν από το σπίτι;

Και έξω από τη Μακεδονία θά σημειώσω μερικά λάθη:

Ο άραιόστυλος ναός γίνεται άερόστυλος aérostyle αντί aréostyle δυο φορές (σ. 34 και 403), η Έφυρα της Θεσπρωτίας γίνεται τόπος της Άκαρνανίας (σ. 409), η Δημητριάδα τοποθετείται στην ανατολική πλευρά του Παγασητικού κόλπου στους χάρτες (εικ. 420).

'Αλλ' αυτά είναι λεπτομέρειες. Έδω έχουμε ένα θαυμάσιο βιβλίο με καλογραμμένα κείμενα, με ωραιότατες εικόνες. Ένα βιβλίο επί τέλους για την Έλληνιστική Τέχνη, όπου κάπως πραγματώνεται για πρώτη φορά η γενικότερη από το 1957 και δόθε τάση, να πάρη τη θέση, που της ανήκει, η μακεδονική μητρόπολη στον έλληνιστικό κόσμο, που δημιούργησε. Μακάρι να μεταφρασθῆ ελληνικά και να κυκλοφορήσει με την ίδια έκδοτική ληπρότητα σ' ελληνική έκδοση το βιβλίο.

'Αλλά πότε θά έλθουν στο φώς τα μακεδονικά άνάκτορα και οι άλλοι τυμβόχωστοι τάφοι; Και πότε θα δημοσιευθούν τ' άνεσκαμμένα; Είναι δική μας η εθύνη γι' αυτά.

Πάτραι 1970

ΦΩΤΙΟΣ Μ. ΠΙΕΤΣΑΣ

1. Mosaïque Gréco-romaine, Paris 1965, σ. 41-55.

2. 'Αλλά ιδέ «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), Χρονικά 'Αρχαιολογικά, σ. 136 κ.έ., άριθ. 37.

3. Φ. Μ. Πέτσας, έ.ά., σ. 170-171. Και ΠΑΕ 1954, σ. 184 κ.έ., και 1959, σ. 82 κ.έ. άριθ. 62, και εικ. 3, άριθ. 62, κ.ά.

4. C. M. Robertson, Greek Mosaics, JHS 85 (1965), σ. 75 κ.έ.